OLANDSBÖNDERNAS KÖPTASVAROR

Av NILS ÅLENIUS

Vid 1594 års riksmöte klagade borgarna i Uppsala över att upplandsbönderna på marknaderna fingo litet eller intet järn. Frågan gällde tydligen främst tillförseln till distingsmarknaden. Bonden hade blivit så »stelt på jerntyg i sitt boorede», att han inte ens kunde sätta »trädesstocken» i jorden.

Närmaste orsaken till denna klagan var tillkomsten av Pålsmässan i Hedemora. Uppländskt järn hade visserligen denna tid börjat saluföras — den uppländska järnhanteringen i stort börjar under 1500-talet — men tillgången kunde tydligen inte motsvara efterfrågan sedan västmanlänningar och dalkarlar börjat sälja järn i Hedemora.

Man kan fråga sig varför borgerskapet i Uppsala på detta sätt ömmade för upplandsböndernas behov av järn. Svaret är enkelt nog: saken gällde det för uppsalaborgarna mycket betydelsefulla varuutbytet på distingen. Distingen var en s. k. frimarknad, en av de 16 inom Sverige och Finland — antalet hade fastställts 1531. På en fri marknad fingo borgare och bönder, jägare och fiskare från hela landet byta produkter. Även Eriksmässan var denna tid frimarknad. Det var först 1597 som hertig Karl på begäran av borgarna i Uppsala stadgade att denna marknad skulle avlysas — ett stadgande, som dock icke genast gick i verkställighet, ty i själva verket fortlevde ersmässmarknaden ännu i början av 1700-talet.

Varför omhuldade uppsalaborgarna särskilt böndernas behov av järn under distingen? Förklaringen är förmodligen den, att »litet eller intet jern» salufördes på ersmässmarknaden. De

bekväma vintervägarna, som användes för transporter av tunga varor, kunde inte brukas. Hjuldon voro rätt sällsynta denna tid, att frakta järn sjövägen till Uppsala var omständigt, och tidpunkten, 18 maj, var inte så lämplig för varuutbyte av detta slag. Det var lättare för västmanlänningar och dalkarlar att forsla järn till Hedemora 25 januari.

Järnet var ju denna tid en nödvändighetsvara för bönderna i Uppland — det användes inte bara till »trädesstocken». Tillslutningen till en marknad, där det var knappt om järn, minskade på ett oroväckande sätt borgarnas förvärvsmöjligheter.

Borgarna behövde både köpa och sälja. De måste inhandla spannmål och malt, lin och ull, smör och ost, trä och trävaror (t. ex. laggkärl), tjära, bark (till garvarna) och bast (till repslagarna) och mycket annat av bygdens produkter. De måste sälja salt, torrfisk, hantverksalster av silver och tenn, smidesjärn och gjutjärn, koppar och mässing, lergods och annat mera. Den rikliga tillgången på varor på marknaderna, särskilt under distingen, var ett verkligt livsvillkor för dem.

Distingen var också i äldre tider en varuförmedling i stort för hela Mellan- och Nordsverige. Den var som nämnts frimarknad, och vem som helst hade rättighet att besöka den. Stockholm var under denna marknad nära nog avfolkat på köpmän och hantverkare. Vid en sammankomst i S:ta Gertruds gillesstuga i Stockholm 1509 tillsade borgmästare och råd borgarna att sätta vakt vid sina hus, medan de uppehöllo sig på distingen i Uppsala. Adel, präster, borgare och bönder sökte sig hit. Gustav Vasa stämde till distingen 1528 alla prostarna i Hälsingland, Gästrikland, Medelpad, Jämtland och »flere nordlanden» för att förhandla om tionden, och 1576 hölls ett slags biskopsmöte på distingen efter tillsägelse av konung Johan. Hertig Karl planerade t. o. m. en konungens högsta domstol på distingen. Rikets råd, alla lagmän, häradshövdingar, fogdar och andra gode män över hela riket skulle samlas vid distingen för att med konungsdom avgöra alla från härads- och lagmansting vädjade mål. Gustav Vasa försummade sällan uppsalamarknaderna och ursäktar sig i brev till menig-

heten när han på grund av »rådande menföre» hindras från att infinna sig. Erik XIV ansåg sig t. o. m. skyldig att för distingsmenigheten 1565 redogöra för sina misslyckade giftermålsplaner. Skattefrågor dryftades ofta, och vid distingen 1597 förekommo förhandlingar ståndsvis, ehuru intet formellt riksmöte var utlyst.

Uppsalaborgarna, för att nu återgå till dem, hade ett gott öga — eller snarare ett ont — inte bara till Hedemora. De nya norrländska städerna Hudiksvall och Härnösand voro dem en nagel i ögat. År 1594 begära de faktiskt att dessa städer skola *avskaffas,* enär det icke som förr kom slädlass med oxhudar, koppar, bockskinn, smör, lärft och annat gods till deras stad.

Tvåhundra år senare hade uppsalaborgarna helt andra synpunkter på distingsmarknaden. Man ansåg nu att distingen var till förfång för den allt mer betydelsefulla stadshandeln. År 1756 hade i en kungl. resolution marknadstiden fastställts till 12 dagar, »de tvänne oräknade då marknaden genom trummeslag ut- och avlyses». År 1797 gör borgerskapet i Uppsala en framställning om att få marknadstiden förkortad. Dåvarande landshövdingens lika sakrika som omständiga avstyrkande må här, efter Adolf Schück, anföras, ett verkligt praktstycke i tidens kameralstil.

»Som en myckenhet manufakturister, handlande och hantverkare från Stockholm och andre städer pläga besöka den årliga distingsmarknaden, stundom med dryg kostnad i anseende till bättre eller sämre väglag sine varor utbjuda låta, jämväl ock under pågående marknad tillika med den med sig havande betjäningen för hus- och bodhyror, föda, vedbrand m. m. mångfaldige utgifter äro underkastade, så synes en viss marknadstids utnämnande å ena sidan böra havas avseende däruppå, att de ankommande försäljarna måge äga någorlunda rådrum att genom varors avsättning förtjäna vad de under en slik resa å sig och varornas försel kostat, samt å andra sidan att en alltför lång marknadstid ej må bliva de i staden hemmavarande handlande och hantverkare till förfång; varutinnan likväl färre av stadens handlande och borgerskap tyckas komma att lida emot den övriga myckenheten, som genom hus- och bodhyror, så ock ätande och drickande varors avlåtande m. m. under påstående marknad måste hava nog vinning, så att följaktligen

marknadsfolkets längre vistande härstädes i gemen länder till stadens och borgerskapets uppkomst och fromma.»

I avsikten att utröna i vad mån denna handel kan belysas av ännu i bondehemmen bevarade redskap och husgerådsföremål, fick utställningen vid »Olandstinget» 1953 namnet »böndernas köptasvaror». Utställningen hade förberetts genom en inventering i de socknar, som tillhöra Södra Olands hembygdsgille.

Utställningen omfattade praktiskt taget endast ärvda föremål, sådana som veterligen varit i bondeägo sedan de köpts. Som gräns framåt i tiden hade satts 1870. Föremål av silver hade uteslutits med hänsyn till utställningen 1947 (se om denna förf:s uppsats i årsboken Uppland samma år), och föremål av glas och lergods hade icke medtagits i andra fall än när de tillhörde Södra Olands museum. Detta sistnämnda med hänsyn till riskerna.

Utställningen omfattade föremål ända från 1500-talet, men givetvis voro de flesta från 1800-talet. Materialen voro tenn, malm, mässing, koppar, smidesjärn, gjutjärn, trä och textil.

Det var i de flesta fall icke möjligt att avgöra, huruvida 1800-talsföremålen tillförts bondehemmen genom inköp på marknader eller vid andra stadsfärder. Däremot kunde man i många fall kontrollera andra inköp, dels från sockenhantverkare, dels från kringresande försäljare, »knallar».

Tennföremålen — huvudsakligen uppläggningsfat — visade att man under 1600-talet på distingen köpt engelskt tenn — Uppsalas borgare klaga mycket riktigt också under denna tid över den besvärande utländska konkurrensen. Bland 1700-talets och det tidiga 1800-talets uppläggningsfat och dryckeskannor samt ljusstakar fann man inte bara pjäser från Uppsala och Stockholm utan också föremål från södra Norrlands städer samt från Sydsverige — ända ner till Lund! Tenngjutarna ha tydligen flitigt besökt distingen.

Föremål av smidesjärn äro sällan märkta. Men man måste förutsätta att rikt ornerade portklappar, konstfullt smidda

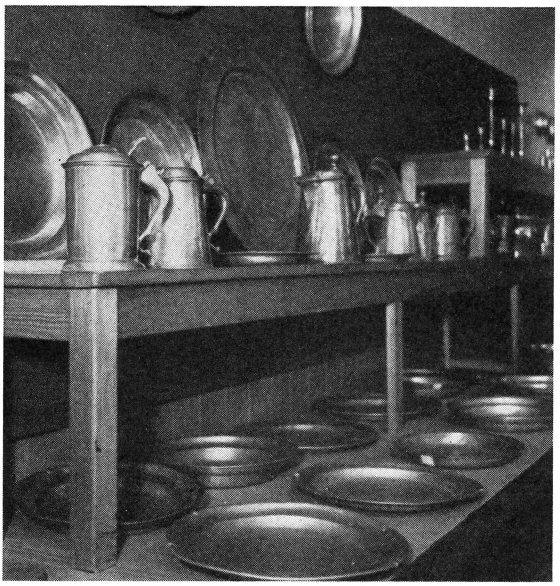

Bild 1. Tennsamlingen innehöll huvudsakligen uppläggningsfat och dryckeskannor. Tallrikar förekommo sällan bland bönderna under 1700-talet.

hänglås etc. äro yrkesarbetares verk, inköpta antingen på marknader eller av smeder vid bruken, som hade detta smide som bifförtjänst. Konstfullt smidda halster, vissa beslag till kistor etc. måste också vara yrkessmide. Smidda järnskoningar till av bönderna själva tillverkade spadar av trä äro ej sällan stämplade — här har man naturligtvis att göra med marknadsinköp. Detsamma gäller yxor och bilor — man finner ganska ofta i Uppland dylika redskap stämplade »Wira», stammande från det bruk i Roslagskulla, som bl. a. gjorde karolinernas klingor. Eggvapen från Wira stodo över all konkurrens — enligt gamla timmermäns utsago räckte bilorna från Wira tio gånger längre än andra bilor.

Föremålen av finare gjutjärn äro givetvis produkter från järnbruken. I trakten dominerade — liksom f. ö. i hela Uppland — Hällefors' gjutmärke, en ring, inom vilken stå de hop-

Bild 2. Fru Naima Sellén med en gryta framför avdelningen malm och mässing. Längst ner modeller från ett gelbgjuteri i Kilby, Alunda, och en fårpingla från detta gjuteri med märket »Kilby 1789».

kopplade bokstäverna H och F. Det förekom här på trefotsgrytor av olika storlekar — intill små glöggrytor — våffeljärn och tobaksburkar. Våffeljärnen ha tydligen sålts utan skänklar, dessa äro hemsmidda och tillsvetsade. De närbesläktade rånjärnen äro däremot smidda i ett stycke, och utbredningen av mönster etc. visar klart, att de äro försålda på marknader. Rån- och våffeljärn användes i gamla tider för tillverkning av »brännvinsbröd», dvs. som fint tilltugg till »välkomstsupen», som man bjöds när man kom till kalas — den stadigare näringen spardes tills man bänkat sig.

På grövre gjutjärn, det blåsiga gods, som går under namnet »gös», finns aldrig några gjutmärken. Från Knutby socken har jag emellertid fått uppgiften att stekpannor och mortlar med detta gods tillverkades för avsalu av arbetarna vid masugnarna i Uppland.

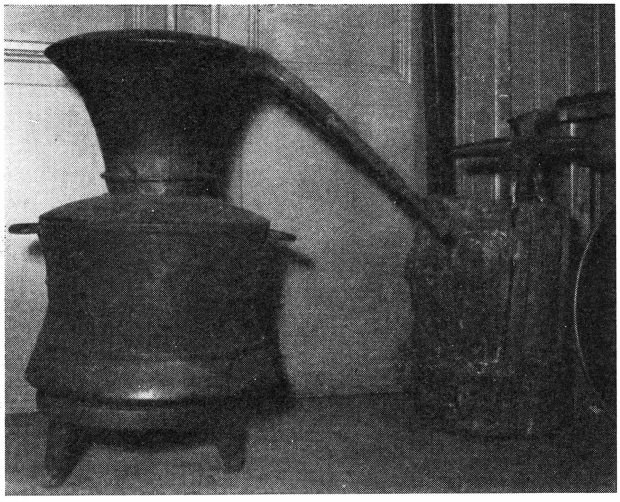

Bild 3. Brännvinspanna, stämplad Alunda, samt kubbe med städ från kopparslagarverkstad.

Grytorna av malm, ofta nu med benen avsågade, äro mera sällan stämplade. I ett fall fanns emellertid gjutmärket från Västerås på en dylik gryta.

Mjölkkrukor, mjölkbunkar och ljusstakar av mässing äro rätt ofta stämplade. I de allra flesta fall bära de här stämpeln SB eller hela namnet på Skultuna bruk i Västmanland, som tydligen genom marknaderna försålde dylika pjäser till hela Mellansverige.

Trebenta grytor, syltformar etc. av koppar visade sig här ganska ofta vara stämplade. Stämplar från Uppsala voro dock ganska sällsynta. Alunda socken hade under förra hälften av 1800-talet inte mindre än fem kopparslagare, och det är med all sannolikhet deras stämplar, som funnos på kopparkärlen. Kommande sockeninventeringar skola måhända kunna visa, hur deras arbeten — givetvis via distingen — spritts över Mellansverige. En väl bevarad brännvinspanna av koppar var stämplad »Alunda» och i ett par fall fick man säkra traditioner om att kopparpjäser tillverkats i orten — detta gällde

Bild 4. En serie stolar från 1800-talets mitt. I förgrunden bord för studium av tennstämplar.

bl. a. en unik kaffepetter med ett blåsformigt »sumprum» under pannan.

Man har tidigare haft den föreställningen, att alla föremål av trä gjordes av bönderna själva. Så är visst inte fallet. »Risslen» av spån, som användes vid grovrensningen av den slagtröskade säden, kallas i Uppland »dalkarlsrissel». Liksom askar av spån och vissa möbler (klockfodral, skåp etc.) försåldes dessa av knallar från Dalarna. Laggkärlen ha någon gång i uppländska socknar tillverkats för husbehov, såsom framgår av bl. a. i Tegelsmora gjorda fynd av mallar och halvarbetade kimmar, ej uttagna med klyvkniven utan med yxan. Men större bykeskar, tvättbunkar, ölstånkor, särskilt de mera fint arbetade, ha alltid varit saluslöjd, förmedlad genom distingen. I Uppland stamma faktiskt de flesta äldre laggkärlen från Harbo (se härom förf:s uppsats »Hemslöjd i Harbo», Uppland 1948). Harbo och Östervåla ha också, framförallt ge-

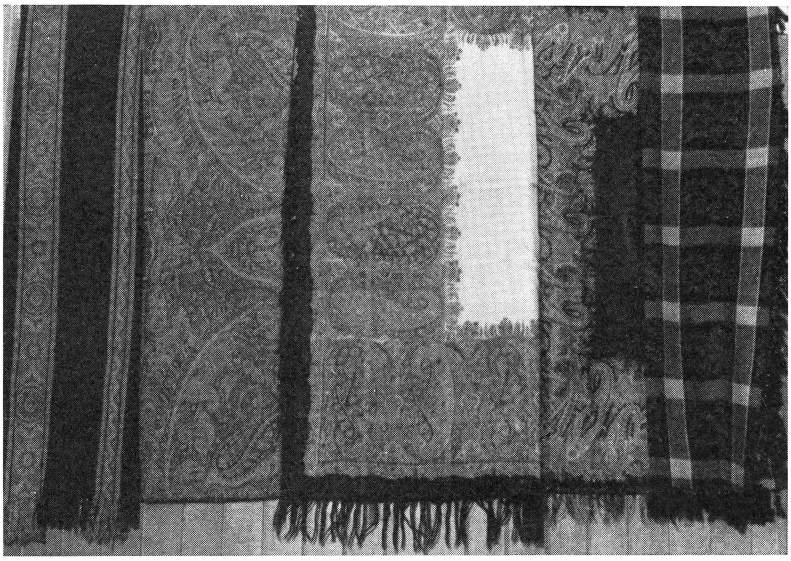

Bild 5. Ungmorsschalar i ylle, importvaror.

nom marknaderna, spritt möbler ännu så sent som vid 1800-talets slut, Harbo en stol av medeltidstyp med svarvade stolpar och slåar (se nämnda uppsats, s. 53), Östervåla stolar i senempire, 1800-talsrococo och 1800-talsbarock, de först- och sistnämnda med rottingflätning i rygg och sits. Spridningen skedde dels genom marknader, dels genom knallar.

Knallarna spelade under äldre tider stor roll för varuförmedlingen. Västgötar sålde svarvade penningaskar med vridlock, ännu på sina håll i Uppland kallade »västgötaaskar». Vissa mera konstfärdigt utförda korgarbeten såldes både på marknader och av knallar. Tallrikarna av trä — som mången tror vara uråldriga — tillverkades som imitationer av fajanstallrikar i Sydsverige under 1800-talet och såldes på marknader eller genom knallar. Materialet är bok. Knallar från Dalarna sålde skyttlar — från inventeringen i Ramsta har man en uppgift att en skyttel skurits på platsen av en dalkarl som tack för inkvartering under den tid han rastade och skar nya

Bild 6. De brokiga sidenschaletternas långa rad voro en fest för ögat. Här daterade schaletter med Stockholms hallstämpel.

skyttlar. Dalkarlar och smålänningar sålde vävskedar av »rör». Eftersom man kan skilja på dala- och smålandsskedar — de förra hade en knutrand längs åsarna — kunde inventeringen i södra Oland visa i vilken utsträckning man köpte av de olika knallarna. Smålänningarna voro värst — som de nog varit i hela Skandinavien, Baltikum, Polen och Ryssland. »När man kom så långt bort i världen att man varken såg en hästlort eller en markarydsbo så var det dags att vända», säger ett småländskt ordstäv.

Både genom knallar och genom marknader spredos textilier över Mellansverige. Smålandsknallar sålde schalar av ylle (se Uppland 1948, s. 62), och från Olaus Magnus har man en uppgift att tyger såldes på distingen redan under 1500-talet. Under 1800-talet sålde saluhemslöjdare finare vävnader och handarbeten, borddukar i åttaskaft, broderade bindmössor och halsdukar, spetsar m. m., och även enklare textilier, förkläden eller sommarens rutiga huvudkuddar voro produkter av saluslöjd. På de stora bondgårdarna varken kunde eller ville man tillverka sådana plagg. Bondhustruns fingrar voro för

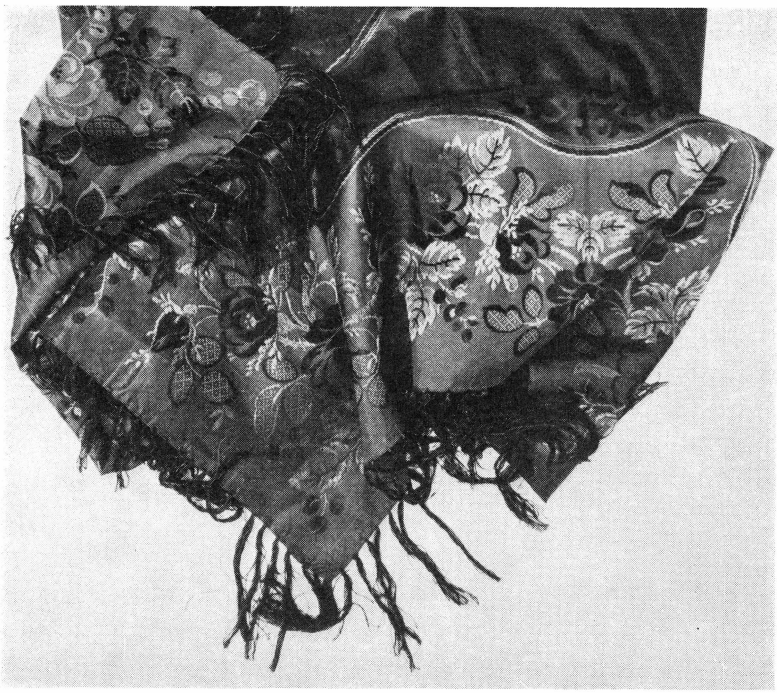

Bild 7. Sidenschalett i blått och svart från Casparson & Schmith, Stockholm. På det uppvikta hörnet till vänster skymtar man den runda stämpeln »Svensk tillverkning, C. & S.». Firmans stämpel är eljest oval med hela namnet utsatt.

grova för det fina silket, och att sätta upp en väv för bomullsschaletter eller förkläden lönade sig naturligtvis inte.

Från inventeringen fick man flera uppgifter om att schalar och schaletter benämnts »ungmorsschalar» och »ungmorsschaletter». På andra dagen av bröllopet skulle ungmor ha något nytt och fint, när hon jämte brudgummen på morgonen gick omkring till gästerna och bjöd brännvin med tilltugg. Förmögna bonddöttrar uppträdde då ofta i »äkta schalar» och brokiga sidenschaletter från Almgrens eller Casparson & Schmith i Stockholm. På utställningen fanns en förnämlig kollektion av dylika på marknader eller under andra stadsfärder inköpta festplagg. Men de mindre välbärgade måste nöja sig med

tryckta imitationer av äkta schalar och tryckta schaletter, sålda av knallar. På utställningen funnos både finare och enklare dräktplagg av detta slag representerade, det äldsta en brokig sidenschalett med Stockholms hallstämpel 1836. Ungmorschaletter med trädning på maskingjord tyll samt ungmorsmössor av tyll med sidenband voro representerade, också dessa vittnesbörd om allmogens rika och starkt skiftande dräktskick i äldre tider. Bindmössorna voro klädda med importerade sidentyger, en icke ovanlig företeelse i Uppland, men tyvärr funnos icke några prov på med silke broderade mössor. En bondhustru skulle ju på bröllopen kunna uppvisa bindmössor med olika färger och broderier varje dag av de åtta som festen varade, liksom även olika randningar på kjolar och livstycken — det var enligt en uppgift jag fått från Odensala icke ovanligt att en bondhustru hade hängande ett femtiotal dräkter med olika randningar.

Festutstyrseln belystes också på andra sätt på utställningen. Där fanns skulpterade och målade selar samt linfästen, vilkas utförande tydligt vittnade om att de voro alster av yrkesmän. Selkrokar av smidesjärn ha ännu i mannaminne saluförts på marknaderna i Uppsala av bygdehantverkare (uppgift av kyrkvärden David Berglund, Knutby), och att döma av de skulpterade och målade seldonens spridning ha uppenbarligen även dessa kyrkselar varit marknadsvaror.

Huvudsakligen genom knallarna kommo de första lösa tavlorna till bondehemmen. Redan i början av 1800-talet började de gamla väggmålningarna försvinna och ersättas av tavlor i träsnitt, sedermera också i stentryck. Dessa tavlor, »skillingtryck» som de oftast kallas, fingo ibland pryda insidan av brudkistans lock (»kistebrev»). Motiven anknöto synbarligen direkt till de gamla väggmålningarnas: det var dels bibliska ämnen, dels porträtt av berömda personer, Mårten Luther, Karl XII, drottning Kristina etc. Den sistnämnda var föremål för ren legendbildning i Uppland och angränsande landskap, man utpekar gamla vägar, där hennes häst tappat en silversko eller guldsko, och en stor mängd gamla herrgårdsbyggna-

der ha blivit »drottning Kristinas jaktslott». Enbart från J. P. Lundströms tryckeri i Jönköping utgingo årligen en stor mängd knallar, som sålde dylika skillingtryck och samtidigt hade till uppgift att uppköpa lump för Lundströms pappersbruk.

Dessa böndernas handelsvanor avspegla också en omväxlande, nu försvunnen livsföring: de omsorgsfullt förberedda handelsfärderna till städerna, knallarna som kommo med vävskedar, skillingtryck och schaletter, dalkarlar och upplänningar som körde omkring med laggkärl, skåp, klockor och stolar och som kunde konsten att »ställa» folk vid lassen om de försökte stjäla, backstugummorna eller deras karlar, som sålde förkläden och schaletter, broderier och annat. Det var en välkommen omväxling i vardagslivet när en knalle kom till bys. Själv minns jag från min barndom vilken uppståndelse det väckte bland pigorna, när en dylik handelsman på köksgolvet lossade knutarna i sin säck och avslöjade det brokiga innehållet.